

Ranjeno brdo

„Projektant mora biti u tančine upoznat s duhom dubrovačke arhitekture i računati da će izrada biti u dobrom domaćem kamenu. Arhitektonske forme moraju biti prilagođene cjelini okoline i s njom činiti savršeno jedinstvo.“
Jože Plečnik

MAJA NODARI Zapis o ranjenom brdu raste u meni od proljeća, a zabilježila sam ga u nujnome dubrovačkom rujnu ljeta 2018. Mjesto zbivanja je dubrovačka Uvala Lapad, sumratinska ili sumartinska vala, ili samo Uvala. Zapadni dio njezina lijepog i dubokog zaljeva u središtu je zanimanja i motrišta u odnosu na njen istočni i središnji dio. Studija stanja i nastajanja nekog *novog krajolika* u rasponu od idile do kaosa.

Kako bismo mogli shvatiti prostorne mijene, uvijek je potrebno, barem u naznakama, osvrnuti se na integralnu analizu i kulturu prostora. Poluotok Lapad, danas sastavni dio Dubrovnik, pozicioniran između gruškog zaljeva i otvorenoga mora, zapadno od povijesne gradske jezgre, pamti du-

gu krajobraznu i kulturnu povijest još od 12. stoljeća, slijedeći razvitak i razvoj dubrovačke komune i Dubrovačke Republike, kada je na tome tada izvangradskom području bilo podignuto više vlastelinskih ljetnikovaca, izdanaka rasprostranjene i vrlo karakterističke dubrovačke ladanjske izgradnje, iznimnih graditeljskih i oblikovnih dostignuća. Taj lijepi poluotok dinamičkog pejzaža nudio je mjesto ugodnih šetnji ili hodočašća, a cijeli je predio odavao čednost i pitomost krajolika. U gotovo arkadijski negdašnji lapadski ambijent, *gdje su pasla krotka stada*, nagrnule su nagle preobrazbe novoga vremena na 60-ih godina 20. stoljeća. Od tog vremena naovamo taj znameniti dubrovački predio doživio je intenzivnu i u velikom dijelu neplaniranu izgradnju nerijetko neprikladnih oblikovnih kriterija i veliki demografski rast.

Po svojim prirodnim odlikama i atraktivnosti sumartinska je vala bila vrlo privlačna investitorima i graditeljima vila za

odmor čak i prije snažne turistifikacije i urbanizacije jadranskog područja. Tu je u vremenu između dva svjetska rata postojala i rezidencijalna izgradnja, umjereno gusta i rasuta u prostoru, slijedeći reminiscencije negdašnje ladanjske izgradnje. Pokušaji regulacije tada novih gradskih zona, poput Uvale Sumartin u Lapadu, nisu se ostvarili.

MJERA, PROPORCIJA, SKLAD

Takva lapadska uvala bila je sfera nadahnuća za projektante kojima se posrećilo u tom prostoru djelovati. Nije slučajno da je prostor sjevernog dijela zapadne obale Uvale oivičen kompleksom Jakšić autora projektanta Draga Galića, a na južnom je dijelu iste obale pozicionirana Vila *Elita* arhitekta Jože Plečnika. Ni više ni manje, već dva ostvarenja sjajnih i iznimnih graditeljskih kreativaca u skladu s ambijentom, u mjeri i proporciji tog kulturnog krajolika. Njima valja dodati i rukopis glasovitog arhitekta Nikole Dobrovića, napose funkcionalističko vrtno rješenje Vile *Wolff* u blizini kompleksa Jakšić, intervenciju na razini eksperimenta, ne baš sretno vizualno uklopljenog u ambijent. Plečnikova Vila *Elita* smještena u maleznoj uvali, toponimskoj Gustijernici na sjeverozapadnoj strani Uvale Lapad, pri sa-

mom rtu, jedino je izvedeno djelo Jože Plečnika u Dubrovniku. Investitor je bio ljubljanski stomatolog dr. Ivan Verčon. Nacrte mu je Plečnik izradio 1933., vila je dovršena 1936. godine uz suradnju Plečnikova asistenta Janeza Valentinčića. To je ujedno bila i prva građevina podignuta na južnoj strani Babina kuka, koji je Dubrovčanima sve do sredine 20. stoljeća služio kao gospodarsko područje uglavnom pod maslinicima, mjestimice vinogradima i prostranim pašnjacima. Projekt Vile *Elite* bio je nadahnut dubrovačkom ladanjskom arhitekturom, a s vremenom je njena prisutnost u prostoru stvorila u memoriji pučanstva novu toponimsku sintagmu *pod Elitom*. Radi se o elegantnom zdanju okruženom vrtom, a pred glavnim joj se pročeljem pruža prostrana terasa s balustradom i pergolom, s pogledom na pučinu. Kako je istražila i zapisala povjesničarka umjetnosti Patricija Veramenta, Plečnikov suradnik Valentinčić Vilu *Elitu* je po želji investitora umnogome preprojektirao i preoblikovao za pansion što Plečnik nije odobravao do te mjere da je i negirao svoje autorstvo nad projektom kuće Verčon. Sedamdesete su joj godine 20. stoljeća donijele nove preinake – pregradnju s ciljem suvremene turističke adaptacije, a korjenitu promjenu

FOTO: ŽELJKO ŠOLETIĆ

dispozicije unutarnjeg prostora doživjela je nakon stradanja u Domovinskom ratu. Ukinuvši organičko jedinstvo vanjskog i unutarnjeg prostora građevine, Vila *Elita* vanjskom je volumenskom pojavom postala kamena kulisa. Druga dekada 21. stoljeća u svjetlu rastućih *tržišnih orijentira* oduzela je elitnoj vili njen vanjski prožimajući prostor zelenih krošnji i volumena, njenu logističku i koncepcijsku snagu, estetičku snagu razine prostora na kojoj se temelje sve ljepote i vrijednosti nekog prostora. Paspartu je poništen.

Kompleks Jakšić, tj. kuća Mata Jakšića smještena je na sjevernoj strani Uvale, pri početku Šetališta Nika i Meda Pucića, što vodi oko poluotoka Babina kuka. Rječnikom konzervatorske struke ona je najplemenitije što arhitektura može i znade podariti prostoru i tradiciji s kojima je u dosluhu te čini to na moderan i skladan način. Znalački je i sretan spoj prostorne dispozicije moderne arhitekture nastale u međuraću (1936. – 1938.) i tradicijskih elemenata specifičnog mediteranskog ugođaja, posebno u oblikovanju prostranog terasastog vrta na *dubrovački način*, s potpunim uvažavanjem glavne zgrade obiteljske kuće Jakšić u središtu posjeda, vjerojatno nastale u 18. stoljeću. Galić je novu kuću podignuo na temeljima manje pomoćne zgrade unutar ograđenog kaskadno organiziranog vrtnog posjeda pomno odmjerivši volumen, uklopivši ga u

okolinu vrlo nenametljivo, s ljupkim *parvijunom* nad ulazom i ogradnim zidom. Mjera i proporcija jedinica u odnosu prema okolini osnovna je kreativna snaga autora. Atmosfera je ona intimnosti i topline, gotovo ladanjske ležernosti. Tu je sve po mjeri čovjeka, a cjelina Jakšić (bila) je u pravoj proporciji i mjeri lapadskog kraja kao znak i orijentir u prostoru. Danas je izgubljena u gustoj i predimenzionira-

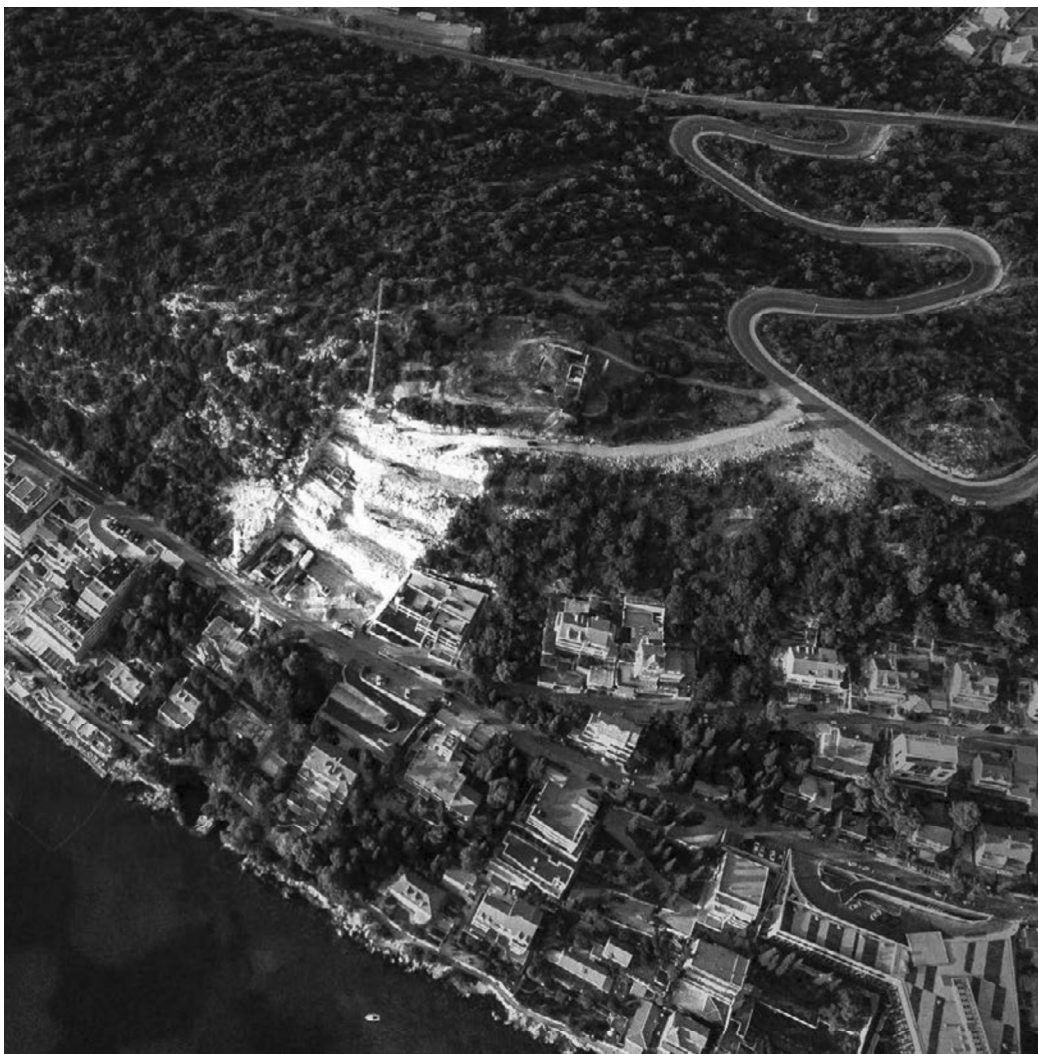

FOTO: ŽELJKO ŠOLETIĆ

noj okolnoj hotelskoj i stambenoj izgradnji. Proporcije u prostoru drastično su se i neprihvatljivo izmijenile. Kuća Mata Jakšića nije više mjera prostora.

KRAJOBRAZ JE TAKOĐER BAŠTINA

Dva navedena izvanserijska ostvarenja, hotelsko i rezidencijalno, na zapadnoj obali lapadske uvale, dva antologijska ostvarenja velikih projektantskih umjetnika

Plečnika i Galića, dostojna su biti ne samo lokalnom već nacionalnom graditeljskom baštinom. Snaga njihove kreacije suodnos je i suživot s krajobrazom, pa su oba djela zaštićena kulturna dobra, no njihov je kontekst ostao nezaštićen i stoga podložan sve bržoj i sve jačoj destrukciji.

U razdoblju između dva svjetska rata, od 1935. do 1938. godine, arhitekt Drago Galić, inače i privatno, bračno vezan uz

Dubrovkinju, gospođu Katiju Grbić, podario je lapadsku valu još jednim vrlo uspješnim i srećom do danas očuvanim projektom – hotelom Splendid na Masarykovu putu, ugodnim i mirnim, najprije pansionskim, a potom hotelskim zdanjem čija logika kaskadnog pročelja, posebno funkcionalnost gradnje, a nadasve potpuna uklopljenost u pejzaž, odaje vrsnog projektanta modernog vokabulara. Dovoljno je vidjeti visoko pristupno hotelsko stubište među borovima oblikovano kamenim gazištima stepeništa s odmorštima *oploćenim* oblucima, doživjeti intimnost vrt-nih parcela s tradicionalnim vrtno-gradbenim elementima, kao i elegantni spust do mora, da bismo shvatili ne samo poštivanje tradicije pri uporabi oblikovnog repertoara već odavanje još većeg poštovanja krajobraznom kontekstu predje-

PROSTORNA SINTAKSA OGLEDA SE U SVOJ NAŠOJ GRADITELJSKOJ BAŠTINI KOJA NUDI ZORNE PRIMJERE DOBROG I MUDROG KORIŠTENJA PROSTORA

i shvatiti koliko je bitno afirmirati *koncept* krajobraza u njegovu cjelovitom značenju kao nositelja svih prostornih vrijednosti. Dodajemo ovom hotelskom ostvarenju rezidencijalnu vilu iz istog razdoblja – Vilu Ade Pitarević Karla Banca (1936.), čije su projektne varijante izrađivali Lavoslav Horvat, dvojac Kauzlarčić-Gomboš, a potpisala i izvela tvrtka Braća Faltus. Premda se radi o različitoj vrsti oblikovnosti i

la na kojem je hotelski kompleks nastao. U prostranom i podatnom okolišu Galijevo je djelo emancipacija moderne u dubrovačkoj sredini te ovdje možemo prepoznati

uporabi materijala, različitoj estetici i poetici gradnje, nesumnjivo je riječ o interakciji između modernističkih postulata i uvažavanja lokalnog konteksta.

Odabrani primjeri pokazuju kako su arhitekti onog vremena krajolik tretirali kao baštinu. S obzirom na često neprimjereno i nedostojno tretiranje krajobraza u suvremenim dubrovačkim uvjetima, ali i širem kontekstu, u prvi plan izbija problem prostornog planiranja koje je kod nas u velikoj krizi. To zorno pokazuju raznoliki primjeri, pa i ranjeno brdo lapadske uvale.

POSTUPNO NEGIRANJE KRAJOLIKA – GUBI SE MJERA

Vraćajući se iznova sjeverozapadnom dijelu Uvale s opisanim uspješnim ostvarenjima, može se utvrditi kako su ona dulje vrijeme bila reperi i reference za individualne i kolektivne prostorne identifikacije. Utvrđuje to na svoj način još 1969. godine i Urbanistički plan Južnog Jadrana, u čijem se master planu dubrovački krajobraz tretira na sljedeći način: „Prekrasni i dramatični pejzaž jedna je od privlačnih snaga ovog područja, a uz mediteransku klimu pruža izvrsne mogućnosti za turizam i rekreaciju.“

Hotelska izgradnja u lapadskoj uvali i njenim obalama intenzivno se razvija nakon Drugog svjetskog rata. Hotel Neptun izgrađen 1961. godine na samom rtu jugozapadne strane Uvale, prema pučini i Babinu kuku, i svojom je *neboderskom* visinskom vertikalom gotovo dramatično, no ujedno i prilično neprimjereno, pokazivao nesuglasje s krajobrazom. Dok je uz nedaleku Vilu *Elitu* bio jedina gradnja na samotnom rtu, njegov prevoluminozni vertikalitet još je nekako odolijevao u prostoru. No nakon Domovinskog rata prostor između Neptuna i Vile *Elite*, sukladno

prostornom planu predmetnog područja, uz protivljenje arhitektonske struke, žalost se *popunio kapacitetima*. Građevine su narasle u atraktivnom prostoru uz obalni pojas, bez pretjeranog promišljanja, negirajući ne samo okoliš već i postojeći dijalog i pristojni odmak među nekada i vremenski i koncepcijski suprotstavljenim građevinama.

Slično se događalo i s drugom točkom Uvale kada je riječ o hotelu Kompas, smještenom na sjevernom dijelu Uvale. Taj je hotel sagrađen i otvoren 1968. godine u relativno održivom mjerilu, no njegova dogradnja nakon Domovinskog rata povećala je jaz između kompleksa Jakšić i pitomosti srca Uvale anticipirajući njenu *modernizaciju*. Transformacija prostora tekla je malo po malo, a onda sve brže, da bi svoju akceleraciju dosegla u drugoj dekadi 21. stoljeća.

PRIMJERI DOBRE PRAKSE

Na suprotnoj, sjeveroistočnoj strani lapadske uvale hotelska je izgradnja slijedila prostornu i krajobraznu specifičnost. U vremenskom rasponu unutar osamdesetak godina neki primjeri hotelske izgradnje nastojali su i uspijevali čitati ne samo prostorni već i vremenski kontinuitet. Povijest današnje grupacije od pet hotela poznate pod imenom Hoteli *Maestral* seže u 1935. godinu kada je na jednom od najljepših kutaka Lapada izgrađen hotel Praha. Slijedi izgradnja hotela Komodor (1939.) u neposrednoj blizini i njihovo spajanje u jedinstveni kapacitet 1950. godine. Sjeveroistočni dio Uvale postupno se urbanizirao, pa se tako na Masarykovu putu nižu već spomenuti Galićevi hotel Splendid (1936) i pansion Vila *Miami* (1935.) te Vila *Erika* (1938.) plodnog dubrovačkog arhitekta Joza Dražića.

NOVO VRIJEME TRAŽI I NOVO PONAŠANJE, NOVO NADU I PITANJE SVIH PITANJA: ŠTO SE ŽELI OD, GRADA I KAKO U NJEMU NJEGOVI GRAĐANI ŽELE ŽIVJETI?

Hotelska će se izgradnja na ovoj obali Uvale nastaviti i nakon Drogog svjetskog rata u suglasju s vremenom i prostorom, no ispod estetske razine i arhitektonsko-oblikovnih dosega prethodnog graditeljskog, međuratnog razdoblja. Grade se hotel Vis (1956.), hotel Adriatic (1962.) te na samom završetku Uvale, s pogledom na grebene, hotel Dubrovnik Palace (1972.) autorskog dvojca Andrije Čičin-Šaina i Žarka Vinceka, ostvarenje u kojem je promišljanje i oblikovanje turističkih zdanja odlikovala ne samo suštavnost već razumijevanje krajobraznog konteksta u duhu vremena.

Premda su se u ovom uzmorskom lapadskom lancu hotela tijekom vremena događale promjene i dogradnje poput obnove i rekonstrukcije, unatoč tome što se 2003. godine otvara novi hotel Uvala, istočna je strana lapadske uvale ipak očuvala svoj krajobrazni kontekst te se i dalje u prostoru očituje kao uzmorska zona hotelske izgradnje, nadvišena i porubljena dominantnim volumenima zelenila Male i Velike Petke.

PROMJENA PROPORCIJE – KRAJOLIK POSTAJE SFERA POTROŠNJE

Posljednjih desetak godina devastacije prostornih vrijednosti toliko su uznapredovale da su u pitanje dovele ne samo gradotvornu ulogu zelenila, *gutajući* mnoge ozelenjene površine, već nasrta-

FOTO: ŽELJKO ŠOLETIĆ

jem na urbani krajolik izazvale promjenu krajobraznog karaktera mjesta, udar na identitetske krajobrazne posebnosti dubrovačkoga kraja.

Prostorna sintaksa, koja ovisi o skladnom odnosu spram prirodnih datosti i naslijeđenih arhitektonskih pravila, u rasponu od ispravnog korištenja parcele do hortikulturnog uređenja, ogleda se u svojoj našoj graditeljskoj baštini koja nudi zorne primjere dobrog i mudrog korištenja prostora. Najčešće pogreške arhitekture koja se ne obazire na povijesni, urba-

ni ili ruralni ambijent su neprilagođenost oblika, mjerila i proporcije. U kontekstu *proboja* prostorne sintakse spominjem najprije nestanak, odnosno uništenje lapadske maslinatae u sjevernoj dubini Uvale te na tom očišćenom *terenu* izgrađenu pohlepnu i neprimjerenu, zbijenu i glomazno neprilagođenu stambenu gradnju. To je bio tek uvod u sječu i brisanje s lica zemlje slikovitoga i prostranoga lapadskog gaja, šumice sa zelenim travnjacima, pristupa lijepom lapadskom kupalištu. Taj je gaj pružao ugodu šetnje

zimi, mirisni, gusti hlad za ljetnih mjeseci. Dubrovčani su ga voljeli.

Rekonstrukcija lapadskih banja promijenila je prostor Uvale do neprepoznatljivosti. Novi prostor kupališta s novom ugostiteljskom izgradnjom na mjestu negdašnjega gaja u Uvali dovršen je 2017. godine. Hladni, sterilni i nadasve banalni kupališni *kapacitet* ni po čemu specifičan za dubrovačko podneblje, lišen svake invencije, smisla i prostorne logike, gdje kupaće sunce nemilosrdno prži unatoč velikim tendama, sjenilima i *cabanama*,

poznat je danas kao *Lapad Beach*, kako na toj autobusnoj stanici turistima izvikuju vozači lokalnog gradskog prijevoznika. Građani za *Lapad Beach* kažu kako „nije lijepo, sve su unakazili.... a što ćemo!“, dok mlađi komentiraju „ima parking, a i pizza je dobra!“ Ostaje nerazumljivo zašto je adaptacija kupališta morala iskrčiti zelenu šumu u zamjenu za goli beton i zašto ugostiteljski sadržaji kupališta nisu mogli biti uklopljeni u zelenilo.

Takvom navalom i pomamom kapitala za prostorom Uvala nestaje. I to ne Lapad

gruškog paroka Mata Vodopića već i Lapad 20. stoljeća, pa i Lapad ovog vremena. Urbana degradacija i dezintegracija dubrovačkog područja uvjetovana kolapsom prostorno-urbanističkog planiranja odvijala se desetljećima, postupno, a prodorom kapitala u novom vlasničkom, političkom i društvenom ozračju sve brže i brže do silovitog, mahnitog divljanja prostorom i potrošnje tog prostora kao gole sirovine.

Zapadni dio Uvale najbržim koracima prati zastrašujući *Lapad Beach*. Naime, uz već opisano postojeće stanje od Piplića do Gustijernice, idući od sjevera prema jugu nalaze se predimenzionirani hotel Kompas, korpusi sve obimnijeg i rastućeg hotela More, hotelska izgradnja koja je *popunila* prostor između hotela Neptun i Vile *Elite*, rezidencijalna izgradnja koja se penje uz zeleno brdo, pa se ono sve manje zeleni, a od proljeća 2018. godine Uvala je *obogaćena* još jednim strašnim prizorom.

RANJENO BRDO

Otprilike sredinom prostora zapadnog dijela lapadske uvale od proljeća se stalo kopati, krčiti, sasijecati, stepenasto udubljivati, riječju ranjavati brdo. Teška je mehanizacija mjesecima krčila vegetacijski pokrov iznad Šetnjice Nika i Meda Pucića penjući se sve više i više do gotovo samog vrha brda, ostavivši pri samom sljemenju brijega nešto malo zelenila da bojom podsjeća na nekadašnje stanje. Rana je golema. Ističe apetit investitora, a posebno daje do znanja kako funkcioniraju službe zadužene za prostorno planiranje i zaštitu okoliša. Ovim se činom nije samo narušio krajobrazni identitet, već se dogodilo bitno zadiranje u integritet tla kao biljnog staništa. Kao što je opetovano

isticao jedan od najvećih autoriteta struke krajobrazni arhitekt Bruno Šišić: „Vrijedno se autohtono zelenilo često bez ikakvih kriterija uklanja s novih gradilišta i njihova operativnog okoliša, što rezultira brutalnim ogoljavanjem mjesnog prostora.“

PRIMJERI VILE ELITE I KOMPLEKSA JAKŠIĆ POKAZUJU KAKO JE MOGUĆE ZATEČENI KRAJOBRAZ TRETIRATI KAO INTEGRALNI DIO RJEŠENJA

tera prostora lapadske uvale. Ne bi se smjelo ni za trenutak izgubiti iz vida da je Uvala temeljna i bitna prirodna sastavnica gradskog prostora, koja ga raščlanjuje, i ključna je u prirodnoj uobličeni urbane cjeline Dubrovnika. Sve se odvija bez dostojanstva. No kako je novac zavladao svim kriterijima, građani se ne bune jer zarađuju, a ta zarada nije u srazmjeru s onim što gube. Kada se prostor prepušta stihiji, grad uvijek gubi.

Polovicom rujna 2018. godine radovi se, nakon zaustavljanja zbog turističke sezone, nastavljaju. Čuju se u Uvali uznemirujući taktovi mehanizacije. Cvrčci su utihnuli, svoju su sezonu dovršili. Ne usudim se ni razmišljati što će u tom obimu i tom ogromnom iskrčenom arealu niknuti, što će se i kako izgraditi. Ovim je činom otvoren put za daljnju izgradnju i potpuno uništenje dijela lapadske uvale. Ono što bolno narušava, degradira i uništava cjelokupni prostor, promjena je proporcije u prostoru. Veliko postaje malo, važno postaje nevažno. Ta pojava potpuno mijenja

li tko procijenio biljni fond koji je tu postojao? Kojim se prostornim planom ovakva devastacija mogla dogoditi? Ovdje se radi o dalekosežnom potiranju karak-

karakter dubrovačkog kulturnog krajolika ukidajući mu gotovo sve atribute. *Povratka nema*. Konzervatorska struka obvezuje me razmišljati o pronalaženju rješenja, o viziji optimalne dinamike razvoja prostora. Rješenja postoje i moguća su, no o tome nekom drugom prigodom¹. Ključno je vraćanje svijesti ljudi o vrijednosti krajolika te odgovor na pitanje: Što se želi od grada i kako u njemu njegovi građani žele živjeti? ■

LITERATURA

1. Čorak, Željka. 2000. *U funkciji znaka, Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. Zagreb.
2. Lucianović, Lukša. 2014. *Povijest dubrovačkog hotelijerstva (od prvih prenoćišta u Dubrovačkoj Republici do modernih pansiona i hotela uoči Domovinskog rata)*. Dubrovnik.
3. Pasinović, Antoaneta. 2001. *Izazov mišljenja o prostornom jedinstvu*. Priredila Križić-Roban, Sandra. IPU. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.
4. Premerl, Tomislav. 1989. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: Nova tradicija*. Zagreb.
5. Strajnić, Kosta. 2007. *Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o čuvanju dalmatinske arhitekture*. Priredio Viđen, Ivan. KR Centar i Hrvatsko restauratorsko društvo, Zagreb.
6. Šišić, Bruno. 2003. *Vrtni prostori povijesnog predgrađa Dubrovnika od Pila do Boninova*. HAZU. Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
7. Uskoković, Sandra. 2009. *Moderna arhitektura kao kulturna baština Dubrovnika*. Zagreb.
8. Radović-Mahečić, Darija. 2006. *Ljetnikovci i vile između dva svjetska rata – i avangarda i tradicija. Zbornik radova međunarodnog znanstveno-stručnog skupa Dvorci i ljetnikovci – kulturno nasljeđe kao pokretač gospodarskog razvoja*. Varaždin.
9. *Zbornik znanstvenog skupa Prelogova baština danas*. 2013. Ur. Horvat-Levaj, Katarina. IPU, Zagreb.
10. Ivanišin, Krunoslav. 2015. *Arhitekt i grad - dubrovački opus Nikole Dobrovića. HAZU Art Bulletin*. Zagreb.
11. Kečkemet, Duško. 1976. *Moderna arhitektura u Dalmaciji. Arhitektura*. Zagreb.
12. Oreb Mojaš, Marina. 2003. *Graditeljska ostvarenja Nikole Dobrovića na dubrovačkom području. Arhitektura - urbanizam*, 93, Beograd.
13. Paladino, Zrinka. 2011. *Desetljetni opus graditelja Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića za dubrovačkog investitora Božu Banca. Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, Zagreb.
14. Premerl, Tomislav. 2007. *Vila Jakšić. Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. Ur. Radović Mahečić, Darija. Zagreb.
15. Šišić, Bruno. 2011. *Autohtono zelenilo – čimbenik mjesnog identiteta u dubrovačkom kraju. Klesarstvo i graditeljstvo Pučišća*.
16. Baće, Antun. 2015. *Arhitektura Dubrovnika između dva Svjetska rata*. Doktorski rad. Zagreb.
17. Veramenta, Patricija. 2006. *Plečnik u Dubrovniku*. Građa za doktorski rad. Rukopis, Dubrovnik.
18. *Baštinski sustavi i prostorno planiranje. Rezultati EU projekta IPA prekogranične suradnje HR – CG, Baština – pokretač razvoja*. 2015. Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, Zagreb.
19. *Europska povelja o prostornom planiranju*. 2013. ECTP – CEU. Europski savjet urbanista, Barcelona.
20. *Landscape facets. Reflections and proposals for the implementation of the European Landscape Convention*. 2012. Council of Europe, Strasbourg.
21. *Pouke baštine za gradnju u hrvatskome priobalju*. 2007. Ur. Belamarić, Joško. Hrvatska gospodarska komora, Zagreb.
22. *Priručnik o zaštiti, planiranju i upravljanju baštinom. Lekcije iz projekta „Baština – pokretač razvoja“*. 2015. Regionalna razvojna agencija Dubrovačko-neretvanske županije DUNEA d.o.o. Dubrovnik.

¹ Tekst *Ranjeno brdo* skraćena je verzija dulje neobjavljene studije o stanju i mijenama u dubrovačkom prostoru.